

9. BÖLÜM

İSLAM DİNİNİN TÜRK VERGİ ANLAYIŞINA ETKİSİ*

Samet ÖZTUNÇ¹ - Alparslan UĞUR²

1 GİRİŞ

Tarih sahnesinde yer alan devletlerin seyri incelendiğinde, bir devletin sürekliliğini sağlaması ve halkının refah düzeyini iyileştirmesi için gereken en önemli şartlardan birisi güçlü bir iktisadi yapıdır. Bu iktisadi yapı için tarih boyunca en önemli finansman kaynağı vergi olmuştur. Ülkelerin bağımsızlık sembolü olan vergi aynı zamanda ülkelerin siyasi gücünü de göstermektedir. Vergi sisteminin mükemmel işlediği sağlam iktisadi temeller üzerine kurulmuş devletler, uzun süre tarih sahnesinde kalabilmiş ve bölgesinde etkin siyasi güç olarak hüküm sürebilmiştir.

Vergi ödemek konusunda milletlerin sahip olduğu bilinç ve gayret, devletlerin var olma mücadelesi ile doğrudan ilişkilidir. Bu bilinçte olan Türk milleti açısından vergi mefhumu diğer milletlere kıyasla daha önemlidir. Öyle ki bütün Türk devletlerinde

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Alparslan Uğur danışmanlığında Maliye ABD öğrencisi Samet Öztunç tarafından yazılan, "İslamiyet Öncesi ve Sonrası Türk Devletlerinde Devlet ve Vergi Anlayışı: İslam Dininin Türk Devlet ve Vergi Geleneğine Etkisi" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

1 Maliye Bilim Uzmanı, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Ana Bilim Dalı, soztunc60@gmail.com, ORCID NO: 0000-0001-9628-6506.

2 Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü, alparslanugur@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0001-8881-1745.

DOI: 10.63127/tuaz.126.79

ehemmiyet olarak “ordudan sonra mali işler” gelmiştir (Ögel, 2001:650). Türk devletlerinde vergi bilincinin oluşmasının temelinde vergi ödemenin devlete güç katacağı anlayışı ile kutsal görülen devlete olan bağlılık yatmaktadır. Türk milleti nezdinde devlet, “aldığı kadar veren bir güçtür” (Tuğcu, 1972:65-66). Bu anlamda Türklerde vergi vermek; halkın devlette bir hisse, bir hak sahibi olmasının ifadesi olduğu gibi aynı zamanda milli ve kutsal bir görev olduğunun da göstergesidir.

2 VERGİ KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Vergi tarihsel süreç içerisinde farklı zamanlarda ve toplumlarda değişik şekillerde tanımlanmış ve uygulanmış, verginin yer almadığı hiçbir medeniyet görülmemiştir. Bütün eski medeniyetlerde vergi kavramına veya vergi benzeri terimlere rastlamak mümkündür. Başlangıçta insanların örgütlenerek toplu halde yaşamaya başlamalarıyla birlikte ortaya çıkan en önemli sorun savunma hizmetinin sağlanmasıdır. Karşılaşılan bu sorunu çözebilmek için herhangi bir mali kaynağa ihtiyaç duyulmamış ilkel kabile olarak tanımlanabilecek eski insan toplulukları hep birlikte oluşan ihtiyaçları “emek veya mal” şeklindeki “gönüllü bağışlarla” karşılamışlardır (Giray, 2014:1-3). Giderek büyüyen ve genişleyen bu topluluklar, zamanla komşu topluluklarla ilişkiler kurmaya başlamış ve geline nokta kamusal ihtiyaçlar hem çeşitlenmiş hem de artarak devam etmiştir. Artan kamusal ihtiyaçlara bağlı olarak yeni vergiler söz konusu olmuştur. Verginin kökenlerine ilişkin genel öngörü, vergi kavramının teşkilatlı devlet ile birlikte ortaya çıktığına yöneliktir ancak vergi, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır ve “devlet ile değil örgütlü insan” ile başlamıştır (Özmen, 2016:6-19).

Vergi toplumsal bir vaka olarak tarihî bir olaydır ve tarih boyunca sürekli değişimlere uğrayarak gerek vergiyi alan otoriteler gerekse ödeyen mükellefler açısından değişik anlamlar kazanmıştır. Vergi, tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlarda gönüllülük esasına dayalı bir olaydır ki kapsamı dar bir mahiyettedir. Bu dönemde

vergi, miktarı ve türü ödeyen tarafından belirlenen, töre veya dini görevlerin ifası amacıyla ödenen bir nevi hediyedir (Tuğcu, 1972:11-12). Vergi kavramı tarihi seyri açısından yedi aşamadan geçmiştir. İlk aşamada bireyler tabî oldukları otoriter güce, servet ve gelirlerinin bir kısmını gönüllü olarak “hediye” tarzında vermişlerdir ki bu hediye kavramı “vergi düşüncesinin temelini” oluşturmuştur. İkinci aşama dönemin dinî inanışlarına göre şekillenen gönüllü ödemeleri, üçüncü aşama “devlete yardım” amaçlı yapılan ödemeleri kapsar. Kamusal mallardan yararlanan bireylerin devletin faydasına katlandıkları “fedakârlık” olarak katılması dördüncü aşamayı, vergi ödemenin yükümlülük olarak sayıldığı aşama ise beşinci aşamayı oluşturmaktadır. Altıncı aşamada “cebri” sıfatını kazanan vergi, son aşamada ise ödenmesi zorunlu olan ve kamusal güç tarafından belirlenen “değer veya oran” olarak kabul edilmiştir (Giray, 2014:1-3). Bu tarihi seyir ile gelinen son noktada verginin kapsamı ve mahiyeti genişletilmiş, vergi kanunlarla zora dayalı bir şekilde cebri hale getirilmiştir.

İçtimai bir zorunluluk olarak ortaya çıkan devlet, kendi görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmek adına mali kaynaklara ihtiyaç duymuştur. Bu iktisadi kaynaklar arasında vergi, ilk çağlardan beri istisnasız tüm siyasi teşekküllerin başvurduğu en önemli gelir kaynağı olmuştur. Vergilerin toplanma sebepleri toplumdan topluma farklılık göstermekle beraber “Babil, Mısır, Roma” gibi medeniyetlerin tümünde tahsil edilmiş vergilere rastlanılmaktadır. Bu vergiler ister hükümdarın mutlak kuvvete dayalı egemenliğinden zorunlu olarak, ister dinî toplumlardaki ruhani görevlerden müteşekkil ibadetlerden, isterse de mükelleflerin gönüllü hediyelerinden kaynaklansın, verginin mahiyeti değişmemektedir. Tuğcu (1972:14-15)’ya göre verginin alınma sebepleri değil mahiyeti önem arz etmektedir. Bu noktada verginin zorunlu veya gönüllü olarak tahsil edilmiş olması, ruhani ya da siyasi bir otoritenin kendi masraflarını karşılamak adına, başkalarının gelirlerinden bir kısmını devletin kendisine tahsis etmesi gerçeğini değiştirmez.

3 İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE VERGİ UYGULAMALARI

İslamiyet öncesi Türkler (eski Türkler) için vergi zorunlu olmaktan çok uzaktır. Halk vergi kervanlarını gördüğünde “kağanım geldi deyip sevinmiştir”. Göktürk kitabelerinde yer alan “Devleti olan bir millet idim, şimdi devletim nerede, Kağanlı bir millet idim, şimdi nerede kağanım? Hangi kağana işig kücig (vergi) veriyorum?” sözleri, eski Türklerin devletle vergiyi özdeşleştirdiğini göstermektedir (Ögel, 2001:359-360). Bu devlet ve vergi anlayışı çerçevesinde eski Türkler, dönemlerinde “Maliye teşkilatını en kapsamlı şekilde oluşturan ve en etkin kullanan millet” olmuştur (Gökbunar vd., 2016:44-45).

Türk devletlerinin iktisadi tarihi incelendiğinde Büyük Hun Devleti ile başlayan ve gelişen mali teşkilatın ve beraberinde gelişen vergi sisteminin varlığı görülmektedir. Milattan önceki devirlerden itibaren, komşusu olan diğer devletlere göre daha gelişmiş bir vergi sistemi oluşturan ve bunu etkin bir şekilde kullanan eski Türk devletleri, halkından değişen tür ve miktarlarda vergiler toplamışlardır. Bu vergiler çadır veya baş sayısına göre nakdi veya ayni olmak üzere at, kürk, tahıl, kumaş ve deri olarak alınmıştır. Türk mali teşkilatının oluştuğu Hun dönemine ait mali verilerin az olması, Göktürkler döneminden kalan yazıtların genellikle siyasi bilgiler ve tavsiyeler içermesi bu dönemlere ait vergi uygulamaları hakkında genel bilgilere sahip olunmasına neden olmaktadır (Güvemli, 2000:63,152; Özyetgin, 2004:25-26). Fakat İslamiyet öncesi devirlerde kurulan Türk devletlerinin aynı töre ve teşkilat anlayışı çerçevesinde varlığını devam ettirmesi, devlet teşkilatının zamana uyum sağlayacak şekilde gelişimini sürdürmesi, Uygur döneminde var olan vergi uygulamalarının Hun ve Göktürklerde de kullanılmış olmasını muhtemel kılar. Öyle ki Uygur döneminde kayıt altına alınmış sivil belgelerde adı geçen tamga, tudun, bergü, iş küç” gibi vergi terimlerine Göktürk kitabelerinde de rastlanmaktadır (Niyazi, 1999:231; Ögel, 2001:653; Özyetgin, 2004:25-26). Milattan önceki devirlerde başlayan ve gelişerek

devam eden vergi sistemi, komşu devletlere de örnek teşkil etmiştir. Cengiz Han öncülüğünde Orta Asya ve Anadolu’da hâkimiyet kuran Moğol İmparatorluğu, Uygurların devlet teşkilatını ve mali sistemini büyük oranda örnek almıştır. Moğol devletinin iktisadi yapısı incelendiğinde eski Türk vergi terimleri ile vergi uygulamalarına rastlamak mümkündür. Moğolların mirasçısı olan İlhanlı ve Altın Ordu (Altın Orda) devletleri de aynı şekilde Türk devlet ve vergi geleneğinden etkilenmiş, eski Türklerden kalma vergiler, Altın Ordu ve İlhanlı devletlerinde de uygulanmıştır (Özyetgin, 2004:23-34; Demir, 2018:80-82). Moğolların devlet ve mali teşkilat noktasında Uygurları rehber alması, Hunlardan itibaren var olan Türk devlet ve vergi uygulamalarının önce Moğollara akabinde hüküm altına alınan diğer milletlere kaynak teşkil etmesine vesile olmuştur (Arat, 2002:911).

Uygurlar döneminden kalan sivil vesikaların incelenmesi neticesinde, Uygurların içtimai ve iktisadi hayatı hakkında bilgiler ışığa çıkmıştır. Bu bağlamda Göktürk kitabelerinde ve Uygur sivil belgelerinde yaygın olarak geçen ve eski Türklerin iktisadi hayatında yer alan başlıca vergi terimleri açıklanacaktır.

3.1 Genel Vergiler

Eski Türk devletlerinde vergi ıstılahı, “bergü, salık, yasak, iş küç” gibi terimlerle ifade edilmiş ve bu kelimeler zamanla değişimlere uğrayarak “vergi” terimine dönüşmüştür.

3.1.1 Bergü-Salık

Eski Türklerde vergi kelimesinin yerine “bergü, salık” terimleri kullanılmıştır. Bergü, “ber-” kökünden türeyen ve “vermek” manasında eski Türkçede kullanılan bir kelimedir. Osmanlı döneminde bergü, “vergü/vergi” kelimelerine evrilerek terim ve yazım anlamında son halini almıştır. Bergü, günümüzde Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi’nde “vergi” kelimesi olarak kullanılmaktadır (Özyetgin, 2004:23-25).

Salık eski Türklerde genel vergi manasında kullanılan bir kelimedir. “Sal-” kökünden türeyen bu kelime Türkiye ve Azerbaycan haricindeki diğer Türk lehçelerinde vergi kelimesinin yerine kullanılmaktadır. Türk dilinde salık “vergi koymak” anlamını taşımış, Osmanlı döneminde “salgun (rastgele vergi koymak)” manalarında kullanılmıştır (Özyetgin, 2004:23-25). Salık terimi bu anlamların yanı sıra İzgi (1981:584) ve Caferoğlu (1934:41-42)’na göre, üzüm bağlarından talep edilen bir “üzüm bağı” vergisidir.

3.1.2 Alban/Yasak

Cengiz Han döneminde Moğollarda toprak üzerinden alınan bir vergi çeşididir. Uygur sivil belgelerinde de adı geçen bu terimin tam manası anlaşılamamakla birlikte (İzgi, 1986:97), alınan bir vergiden ziyade konulan vergilerin genel adı olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Uygur sivil vesikalarında bu tanımın, ödenen vergiler sıralandıktan sonra verginin tümünü kapsayan bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda uygulamada olan vergilerin genel adı olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir (Özyetgin, 2004:51-54).

3.1.3 İşig Küçüg/İş Küç

Hem Göktürk kitabelerinde hem de Uygur sivil evraklarında geçtiği görülmüştür. Hem verginin hem de vergi yükümlülüklerinin genel adı olarak kullanılan iş küç, kağana karşı yükümlülük olarak tanımlanabilir. Bir başka deyişle, vergi yükümlülüğüne ilişkin yapılan veya taahhüt edilen iş ve hizmetlerin genel adıdır (Özyetgin, 2004:129-130).

3.1.4 Tütün

Tüten baca, duman ifadelerinin yerine kullanılan bu terim bir mesken/hane vergisi olarak alınmıştır. Yerleşik hayata geçen halktan hane başına, konar-göçerlerden ise kişi başına alınan bu

vergi aynı veya nakdi olarak ödenmiştir (İzgi, 1986:90). Caferoğlu (1934)'na göre pamuk ile aynı olarak ödenmiş, Özyetgin (2004)'e göre ise para, kumaş, pamuk ve hayvanlarla ödenmiştir.

3.1.5 Tamga

Göktürkler döneminde kullanılan bu terim bir nevi gümrük vergisi olarak tanımlanabilir. Özellikle İpek Yolu'nu kullanan tüccarlardan alınan bu vergi “koruma ve geçit verme” karşılığında talep edilmiştir. Uygulamanın, ticareti yapılan maldan bir parça veya para alınarak yapıldığı muhtemeldir. Bu vergiyi toplayan gümrük memurlarına “tamgacı” adı verilmiştir (Güvemli, 2000:156). Tamga terimi Altın Ordu ve İlhanlılar döneminde her tür ticaretten, şehirli tüccarlardan alınan bir vergi olarak yer almaktadır. Tamga, vergi terimi olmasının yanı sıra eski Türklerde mühür, mülkiyet nişanı, ayırt edici bir simge ifadelerinin de karşılığıdır. Göktürkler döneminden beri Türk devletlerinde önemli bir gelir kaynağı olan tamga, günümüzde damga vergisi olarak geçerliliğini sürdürmektedir (Özyetgin, 2004:105-108).

3.1.6 Ert Bert

Uygur sivil belgelerinde “ert bert veya birt/bert” şeklinde yer alan bu terim kölelerden alınan bir tür baş vergisi olarak tanımlanabilir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus bu verginin efendisinin kendi kölesinden aldığı yıllık vergi olmasıdır (Caferoğlu, 1934:38; Özyetgin, 2004:65). Bir tür baş vergisi olarak nitelendirilen bu vergi terimi devlet hazinesine gitmeyip, şahısların kendi kölelerinden aldığı kişisel kazanç olarak ifade edilebilir (İzgi, 1986:90).

3.2 Tarım ve Toprağa Bağlı Vergiler

Uygurların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte tarım önem kazanmış buna bağlı olarak özel mülkiyetin varlığı ön plana çıkmıştır. Devletin toprak üzerinden vergi alması pek doğaldır.

Topraktan alınan vergilerin en önemlisi ve Uygur sivil metinlerinde en çok söz edileni “kalan” adıyla toplanan vergidir (İzgi, 1986:96). Uygur sivil vesikaları incelendiğinde toprağa bağlı vergi terimlerine rastlanılmakla birlikte bunların birçoğunun mahiyeti tam olarak anlaşılamamaktadır (Özyetgin, 2004). Bu vergi terimleri “kavlalık, kabın, umdu, taşig, kodgu, basıg, borluk, kavut, tarıg, kapaz” olarak sıralanabilir. Bu terimler hakkında oluşan genel kanı arazilerden, bağlardan talep edilen ve aynı olarak mahsullerle ödenen vergiler olduğudur (Gökbunar vd., 2016:49-50).

3.2.1 Kalan

Kalan, Uygur Devleti’nde önemli bir vergidir. Topraktan alınan vergilerin başında gelmektedir. Toprağı işleyen çiftçilerden alınan “temel vergi” olarak anlam yüklenmiştir. Arazi sahiplerinden alınan kalan vergisinin mükellefi “kalançı” olarak isimlendirilmiştir. Kalançıların izinsiz olarak göç etmesinin önüne geçilerek kalan vergisinin düzenli bir gelir olması amaçlanmıştır. Yıllık olarak tahsil edilen kalan vergisi aynı nitelikte mahsullerle veya dokunmuş bez olarak toplanmıştır. Kalan vergisinden dinî kurumlara ait araziler muaf tutulmuş ve bu araziler “kalansız” olarak ifade edilmiştir (Caferoğlu, 1934:39; İzgi, 1986:96; Güvemli, 2000:172; Özyetgin, 2004:75-80).

3.2.2 Alım Berim

Uygurlardan kalan sivil belgelerde sıkça rastlanan bu terime birden fazla anlam yüklenebilmektedir. Vergi mükellefinin yükümlü olduğu vergi borcu anlamında kullanıldığı gibi ekili arazilerden alınan bir vergi manasında da kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında alım berim vergisinin, ekili arazilerden ürün alındığında araziyi kiralayan tarafından ödenen bir mahsul vergisi olduğu söylenebilir (Özyetgin, 2004:60-64).

3.2.3 Yulug Berim

Caferoğlu'na göre arazi sahibince ödenen bir “ekin” vergisidir. Ekin yetişen araziden hasat yapıldığında toplandığından işaretle mahsul satışı üzerinden ödenmiştir (Caferoğlu, 1934:37-38). Özyetgin (2004:64)'e göre ise “darı” yetiştirmek için kiralanan araziden ürün alındığında kiracı tarafından ödenen “alım berim” vergisinden farklı olarak, araziyi kiraya veren arazi sahibinden talep edilen bir vergidir.

3.2.4 Salık

Uygur vesikalarında yer alan “salık/salgı” teriminin birden fazla manada kullanıldığı açık olmakla birlikte genel bir vergi olduğu kanaati kabul görmüştür. Altın Ordu Devleti döneminde de rastlanan “salık” terimi bu dönemde toprak vergisinin yanı sıra belirli zamanlarda toplanan bir vergi yükü anlamında da kullanılmıştır. Osmanlı döneminde “salgun” olarak ifade edilen salık, halktan istenen para, mal ve hizmet yükümlülükleridir (Özyetgin, 2004:101). Salık terimi hakkında diğer bir görüş ileri süren İzgi (1981:584) ve Caferoğlu (1934:41-42)'na göre ise salık, üzüm bağlarından talep edilen bir “üzüm bağı” vergisidir.

3.3 Hayvanlar Üzerinden Alınan Vergiler

Eski Türk devletlerinde sahip olunan hayvanlar vergi açısından önemli bir kaynak olmuştur. Özyetgin (2004:25)'e göre Hunlar, vergi gelirlerini belirleyebilmek adına nüfus sayımının yanı sıra hayvan sayımı da yapmıştır. Bu vergi uygulamasının, Türk töresi gereği teşkilatlanan diğer Türk devletlerinde de yapılmış olması muhtemeldir. Öyle ki Kuzey Çin'de hüküm süren Tabgaçların vergi uygulamaları noktasında nüfus ve hayvan sayımı yaptığı bilinmektedir (Özyetgin, 2004:25-31).

3.3.1 Kobçır/ Kubçur

Hayvanlar üzerinden alınan bir vergi çeşidi olmakla birlikte Uygurlar, Moğollar ve İlhanlılar döneminde uygulanmıştır. Mahiyeti zamanla değişen bu vergi hakkında Güvemli (2000:172) “konar-göçer olarak yaşayan halktan aynı olarak toplanan bir vergidir” ifadesini kullanmıştır. İzgi (1981:584)’ye göre “kobçır vergisi” kalan vergisi kadar yaygın kullanılan ve sahip olunan hayvanlar üzerinden alınan bir vergidir. Genellikle aynı hayvan türünden aynı olarak ödenmekle birlikte bazı Uygur vesikalarından anlaşıldığı üzere para ve darı ile de ödenebilmiştir. Pek çok vesikada adı geçen kopçır, Özyetgin (2004:86-88)’e göre yalnızca konar-göçer halktan ve hayvanlardan alınan bir vergi olarak kalmamış zamanla yerleşik nüfustan aynı ve nakdi olarak toplanan bir vergi haline gelmiştir.

3.3.2 Koluş

Anlamı noktasında görüş birliğine varılamayan “koluş” terimi, Uygur sivil vesikalarının bir tanesinde geçmektedir. Ögel (2001:653)’e göre koluş at üzerinden ödenen bir vergidir. Caferoğlu (1934:40)’na göre koluş, Uygurlarda at ile ödenen bir vergi adıdır ve kuvvetle muhtemel ticaret üzerinden alınan bir vergidir. Özyetgin (2004:135)’e göre ise koluş vergisini Uygur sahasında tanımlamak zor olacaktır. Ancak Altın Ordu Devleti’nde de kullanıldığı üzere koluş vergisini, devletin gerektiğinde binek atı ihtiyacını karşılamak üzere halktan talep ettiği ve mükelleflerin at ile ödediği bir vergi olarak tanımlamak mümkündür.

4 İSLAM VERGİ HUKUKUNDA DÜZENLENEN VERGİLER

İslam dininde vergi, İslam’ın ilk zamanları olarak anılan Mekke döneminde vahiy olunmasına rağmen manevi müeyyideleri olan tavsiyeler olarak kalmış, Medine döneminde İslam devletinin

kurulması ile birlikte Müslümanlar üzerine farz kılınan mali bir ibadet halini almıştır. Bu noktada İslam dininde vergi, Mekke döneminde temelleri atılan Medine döneminde kurumsallaşan bir seyir izlemiştir.

İslam vergi hukukunun kaynakları şüphesiz İslam dininin kaynaklarından ibarettir ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm şer-i hukuktur ve şer-i kaynaklar ana kaynak niteliğindedir. İkinci bölüm ise örf ve âdetler ile içtimai yapıya faydalı uygulamalardan meydana gelmiş örfi hukuktur ki örfi kaynaklar İslam hukukunun tali kaynaklarıdır (Aktan, vd., 2002:4). Bu noktada İslam âlimlerince şer-i hukukun kaynakları (delilleri) olarak dört tane şeriat deliline işaret edilmiştir. Bu kaynaklar sırası ile “Kur’an, sünnet (hadis), icmâ ve kıyas”tır. İslam dininde bu dört kaynak ilahi vahiye dayanan kesin kaynaklar olarak kabul edilmiştir (Aghnides, 2003:36).

Örfi hukukun temel kaynağı örf ve âdetlerdir. Örf ve âdetler toplumdaki aklîselim kişilerce doğru bulunup tekrarlanan ve tüm toplumca benimsenen uygulamalardır. Örf ile âdet tabirleri kimi hukukçularca eş anlamlı kabul edilmekle birlikte “teamül” tabiri de örf ve âdet kavramının yerine kullanılmıştır (Akgündüz, 1990:54). Örfi hukukun İslam hukukunun kaynakları arasında sayılması hususunda bazı din âlimleri şer-i kaynaklarla çatışmayan her örfi âdeti kaynak olarak kabul etme eğiliminde iken, bazıları ancak mutlak zorunluluk halinde kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda İnalçık (2000:28)’a göre örf ve âdetlerin İslam hukukunun kaynakları arasında sayılabilmesi için gerekli olan unsurlar İslam âlimlerince belirlenmiştir. Bu unsurlar; “şeriat dışı bir durumun varlığı, bu durum karşısında uygulamada olan yaygın bir âdetin veya genel bir anlayışın var olması, devlet başkanının bu konudaki iradesi ve genel idarenin bu konuda bir düzenleme yapmayı gerektirmesi” olarak sıralanır.

İslam devletlerinde şer-i kaynaklara dayalı şer-i vergilere ilaveten, örfi kaynaklara dayalı örfi vergiler de uygulanmıştır. İslam devletlerinde şer-i vergilere ek olarak, çeşitli sebeplere dayalı olarak

oluşan hazine açıklarını finanse etmek adına sık sık yeni mali yükümlülükler de getirilmiştir. Bu vergiler, ait oldukları döneme ve devletlere bağlı olarak farklılıklar göstermekle birlikte örfi vergi olarak anılmışlardır (Aktan vd., 2002:10). İslam'ın ilk zamanlarında mali sisteme dâhil edilen, şer-i delillere dayanmayan ve “Hilali, Urfi (örf), Maavin, Marafik” gibi farklı adlar altında getirilen bu vergiler İslam tarihi boyunca sık sık kaldırılrsa da tekrar uygulamaya koyulmuştur. Mükelleflere aşırı külfet getirmemek ve hazine açıklarını kapatıncaya kadarki süre için koyulması şartı ile bu tarz vergilerin getirilmesi noktasında dinen bir engel bulunmamaktadır. Sıddıkî (1972:141-145)'ye göre İslam'ın mali hükümleri şer-i kaynaklar bakımından çok sert olmakla birlikte, fayda maksadı ve olağanüstü durumların haklı kıldığı şartlarda örfi kaynaklara dayanılarak yeni vergilerin konulması noktasında son derece esnektir. Ancak bu durum suistimal edilmemeli ve sebep olan fevkalâde durum ortadan kalktığında, sebep olduğu vergiyi de beraberinde götürmelidir.

4.1 Zekât

Zekât, bir malın muayyen (kesinleştirilmiş) bir kısmını muayyen bir vakitten sonra Müslümanlar arasındaki hak sahiplerine, Allah rızası için verilmesi icap eden ayni-nakdi tutarlar olarak tanımlanabilir (Bilmen, 1969:77). Müslümanlara emredilmiş mali bir ibadet olarak zekât, nass hükümlerince yapılması icap edilen bir farzdır. Hz. Peygamber bir hadisinde, “İslam dini; Allah'tan başka İlah olmadığına şehadet, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan ayında oruç tutmak ve gücü yetenin hac yapması, olmak üzere beş şey üzerine kurulmuştur” (Özafşar, 2014:455), buyurmuştur. Nass hükümlerinde sabit olmakla birlikte zekât, İslam dininin beş direğinden biri olarak emredilmiştir (Aghnides, 2003:176).

Bir Müslümanın İslam devletine ödediği vergi olan zekât, Hz. Peygamber ve akabinde halifeler döneminde Müslümanlardan tahsil edilen bütün vergilerin genel adı olmuştur. Kur'an'da zekât ile aynı

anlama gelen “sadaka ve hak” kelimeleri bu devirlerde de kullanılan kelimeler olmakla birlikte, ismi zikredilen ıstılahlar günümüzde taşıdıkları manalardan çok uzak olarak vergi tabiri yerine kullanılmışlardır. Zekât, sadaka ve hak kelimeleri, İslam devletince her ne üzerine konulmuş olursa olsun Müslümanlardan alınan vergileri ifade eden terimlerdir (Hamidullah, 1969:17).

Zekât tabiri Kur’an’ı Kerim’de doğrudan on sekiz surenin otuz iki ayetinde ismen geçmektedir. Zekât kelimesi otuz iki ayetin yirmi yedisinde³ namaz ibadeti ile birlikte geçmekte iken, otuz iki ayetin beş ayetinde⁴ ise yalnızca zekât zikredilmiştir. Kur’an’da zekât mealinin doğrudan geçmediği, ancak zekât tabiri altında toplanmış “sadaka, hak, infâk” gibi ıstılahların geçtiği on üç ayet⁵ vardır ki tefsirde bu ıstılahlar zekât olarak kabul görmüştür.

Hiz. Peygamber ve ilk iki İslam halifesi döneminde, İslam devletine tabi olarak yaşayan Müslümanlardan zekâtta başka bir vergi alınmamıştır. Zekât bu dönemde, bir sadaka olmaktan ziyade, otorite tarafından gerektiğinde cebir yoluna başvurularak toplanan bir vergidir. Hiz. Ebu Bekir, Hiz. Peygamberin vefatından sonra yaşanan bir hadise üzerine zekât vermeyenlere savaş ilan etmekten çekinmemiş ve zekâtı namaz ile bir tutmuştur. Zekât, İslam dininde önemli bir yükümlülük ve ibadet olarak temel taşlardan biri sayılmıştır. İslam’ın şartları olarak; iman ruhani, namaz, oruç ve hac bedeni vazife ve ibadet, zekâtın verilmesi de mali bir vazife, mali bir ibadettir. Kur’an’da bu mali ibadet vahiy edilmiş ancak zekât tabiri yerine fark gözetilmeksizin “sadaka, hak, infak” gibi kavramlar da kullanılmıştır. Zekât, Müslümanın; tasarrufu üzerine, işlediği toprağa veya mahsulü üzerine, ticaret eşyası üzerine,

3 Bakara (2/43, 83, 110, 177, 277), Nisâ (4/77, 162), Mâide (5/12, 55), Tevbe (9/5, 11, 18, 71), Meryem (19/31, 54-55), Enbiyâ (21/73), Hac (22/41, 78), Mü’minûn (23/1-4), Nûr (24/36-37, 56), Neml (27/1-3), Lokman (31/4-5), Ahzâb (33/33), Mücadele (58/13), Müzzemmil (73/20), Beyyine (98/4-5).

4 A’râf (7/156-157), Tevbe (9/60, 103), Rûm (30/39), Fussilet (41/6-7).

5 Bakara (2/3, 215, 219), Enfâl (8/2-3), Tevbe (9/34), Ra’d (13/22), İbrahim (14/31), Hac (22/35), Fâtır (35/29), Şûra (42/36-38), Zâriyât (51/19), Meâric (70/22-27), Müddessir (74/42-44),

hayvanlarının üzerine konulabildiği gibi, topraktan çıkarılan madenlere ve deniz mahsulleri gibi birçok konu üzerine konulmuş ve tüm bu vergilerin genel adı olmuştur (Hamidullah, 1965:70-71).

Hız. Peygamber ve ilk halifelerden Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer zamanında zekât vergisi, devlet memurları tarafından toplanmış ve şer-i hukukta belirlenen yerler ve kişilere yine devlet tarafından dağıtılmıştır. Israrla izah edilmesinde fayda olan konu, burada ifade edilen zekât tabirinin günümüzde anlaşılan mahiyette olmadığıdır. Günümüz dünyasında anladığımız ve ifa ettiğimiz zekât yükümlülüğü o dönemde de zekâtı ancak sadece zekâtın türlerinden biriydi. Zekât mefhumundan günümüzde anlaşılan; tasarruf edilen aynı ve nakdi birikimlerin üzerinden nisaba uygun olarak, maddi durumundan mütevellit zorluk çeken bir Müslümana (genellikle akrabalar), tasarrufun %2,5 (1/40) oranında tutarının verilmesidir. Hız. Peygamber, Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer dönemlerindeki zekât müessesesi ise, günümüzde uygulanan bu duruma ek olarak Müslümanların ödediği tüm vergileri kapsayan ve hepsinin kavramsal olarak yerini alan bir mefhumdur. Öyle ki ticaret yapan Müslümanlardan “ticaret zekâtı”, ziraat ile meşgul olan Müslümanlardan “toprak zekâtı (zekâtü’l-ard)”, hayvan sürülerine sahip olan Müslümanlardan “hayvan zekâtı (zekâtü’l-mevâşi), maden işleri ile iştiğal olan Müslümanlardan ise “maden zekâtı (zekatu’l-meâdin)” adı altında vergiler tahsil edilmiştir. Aynı şekilde ticaret kervanları ile gelen mallardan alınan vergilere de zekât denilmiştir. Gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler ise kesinlikle zekât tabiri adı altında tahsil edilmemiş, hatta hazineye ayrı ayrı yerlerde toplanmıştır (Hamidullah, 1981:115-116).

4.2 Öşür

Kelime manası “onda bir” olan öşür/uşr tabiri, mahiyeti itibari ile toprak ürünlerinden alınan bir zekâttır. Buna karşın öşür ıstılahı arazi mahsullerinden, madenlerden, gümrükten geçen mallar üzerinden alınan vergilerin genel adı olarak kullanılmış bir terimdir (Yeniçeri, 1980:60). İslam hukuku açısından topraklar öşür

toprakları ve haraç toprakları olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Öşür vergisine tabi topraklar; Müslüman tebaaya ait topraklar, fetih sonucu ganimet olarak elde edilmiş topraklar ve ölü arazinin Müslüman kimse tarafından ıslah edilmesi yolu ile elde edilmiş topraklardır (Yavuz, 1983:179).

Öşür mefhumunun ilk ortaya çıktığı dönem Mekke olsa da Medine döneminde mali bir yükümlölük olarak ayetlerde nazil olmuştur. Bakara suresinin iki yüz altmış yedinci ayeti⁶ ile öşürün toprak mahsulleri üzerine mali bir yükümlölük olduğu bildirilirken, Enâm suresinin doksan dokuzuncu ayeti⁷ ile yüz kırk birinci ayetinde⁸ üzerine mali yükümlölük emredilen zirai mahsuller bildirilmiştir. Bu ayetlerden işaretle; “hurma, her nevi toprak ürünleri, zeytin, nar, bunlara ve birbirlerine benzeyen benzemeyen ürünler üzerine bir vergi yüklenmekle birlikte öşür, Müslümanlara emredilen mali bir ibadet olarak ortaya çıkmıştır (Tuğ, 1984:73-74).

4.3 Haraç

İslam devletinin ilk yıllarında İslam vergi hukuku açısından Müslümanların vergi mevzuları büyük oranda düzenlenmiştir. Arazi vergisi noktasında da Müslümanlar açısından düzenleme bulunmakla birlikte gayrimüslimler için Hz. Peygamber döneminde esaslı bir düzenleme yapılmamıştır (Tuğ, 1984:115-122). İslam devleti açısından haraç vergisinin temelleri Hz. Peygamber

6 Bakara (2/267), “Ey inananlar! Kazandıklarınızın temizlerinden ve size yerden yetiştirdiklerimizden sarf edin; iğrenmeden alamayacağınız pis şeyleri vermeye kalkmayın. Allah’ın Müstağni ve övölmeye layık olduğunu bilin” (DİB, 1973:44).

7 Enâm (6/99), “O, gökten su indirendir. Her bitkiyi onunla bitirdik, ondan bitirdiğimiz yeşilden birbirine benzeyen ve benzemeyen yığın yığın taneler, hurmaların tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar çıkardık ...” (DİB, 1973:139).

8 Enâm (6/141), “ardaklı ve ardaksız bağları inşa eden Allah’tır. Tadları çeşitli ekin ve hurmaları, zeytin ve narı birbirine benzer ve benzemez şekilde yaratan O’dur. Ürün verdiği zaman ürününden yiyin, biçildiği gün de hakkını verin, israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez” (DİB, 1973:145).

döneminde Medine’de atılmıştır. Haraç, Hz. Ömer döneminde gelişerek arazi üzerinden genellikle gayrimüslimlerden alınan bir vergi müessesesi haline gelmiştir (Yurtseven, 2019:81-84).

Öşür ve haraç, topraklar üzerinden alınan vergiler olmakla birlikte aralarında keskin farklar vardır. Öşür vergisi Müslümandan, haraç vergisi genellikle gayrimüslim tebaadan alınır. Öşür, arazide yetişen mahsulden alınan bir vergi iken, haraç arazinin kendisinden alınmaktadır. Öşür arazisi ekilmeyip boş bırakıldığında veya mahsul zayi olduğunda vergi tarh ettirilmezken, haraç vergisinde toprak sahipliği nedeni ile vergi tahsil edilir (Yeniçeri, 1980:60-67).

4.4 Cizye

İslam vergi hukuku açısından cizye vergisi, İslam devletinin Müslüman olmayan vatandaşları üzerine koyduğu bir vergi olmakla birlikte, Müslüman mükelleflerin ödediği zekât vergisine karşılık olarak gayrimüslimlerin ödediği bir vergi mahiyetindedir. Öyle ki zımmîler, Müslümanlar ile nispeten aynı haklara haiz olmakla birlikte devletin sağladığı hizmetlerden aynı nispette faydalanmışlardır. Bu noktada İslam devleti, tebaalar arasında bir denge kurmak ve gayrimüslim tebaanın İslam dininin mahiyetini kavrayarak Müslüman olmalarına vesile olmak adına düşük oranda ve ödeme kolaylığı sağlayarak cizye vergisini uygulamıştır (Kazıcı, 2010:243).

İslam devletinde cizye vergisinin ilk uygulaması Medine döneminde Hz. Peygamber zamanında gerçekleşmiştir. Tevbe suresinin yirmi dokuzuncu ayetinde (9/29) “Kendilerine Kitap verilenlerden, Allah’a, ahiret gününe inanmayan Allah’ın ve Peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, Hak dinini din edinmeyenlerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın” (DİB, 1973:190), şeklinde cizye vergisinin mükellefleri bildirilmiştir.

Ebu Yusuf (1973)’a göre cizye, “Hristiyan, Yahudi, Mecusi, Sabie, ve Samire” gibi gayrimüslimlerden alınması vacip olan bir

vergidir. Cizye sadece mükellef olan erkeklerden alınan bir “baş vergisidir” ve kadın ile çocuklardan alınmaz (Ebu Yusuf, 1973:200). Cizye, çocuklar, deliler ve çok yaşlı insanlar, engelliler ve körler üzerine konulmaz. Çünkü bunlar devlet savunmasında uygun olmayan kimselerdir. Şafii mezhebine göre ise cizye “reşit ve akli başında hür olan tüm erkek zımmî üzerine konulabilir (Aghnides, 2003:363).

Cizye vergisini ödemeyi kabul eden zımmîler dâhili ve harici tüm tehditlere karşı can, mal, din ve adalet yönünden İslam devletinin koruması altına alınır. İslam devleti zımmîlerin güvenliğini sağlayamaz ise cizye vergisi tahsil etmeye hak kazanamaz (Tuğ, 1984:129).

4.5 Ganimet ve Fey

Ganimet ve fey malları, İslam devletinin gelir kaynaklarından birisidir ve hüküm ve uygulama noktasında birbirinden ayrılmasına rağmen bazı noktalarda benzerlik göstermektedir. Fey ile ganimetler; gayrimüslimlerden alınıyor olması ve elde edilen fey ve ganimetlerin beşte birinin harcanacağı yerlerin aynı olması nedeniyle benzerdir. Ancak iki tabir arasında mutlak farklılıklar da vardır. Ganimetler, gayrimüslimlerle girişilen askerî mücadele sonucunda kuvvet kullanılarak elde edilen varlıkları ifade ederken, fey malları gayrimüslimlerden savaş yapılmaksızın, askeri bir kuvvet uygulanmaksızın elde edilen mallardır. Yine elde edilen ganimet ve fey mallarından nass hükmü olan beşte bir oranının ayrıldıktan sonra kalan kısmın nerelere veya kimlere verileceği noktasında farklılıklar mevcuttur (Mâverdî, 2020:241).

Müslümanların harbiler ile giriştikleri mücadele sonucunda elde ettikleri ganimetler hakkında kesin hükümler bulunmaktadır. Öyle ki Bedir savaşında Müslümanlar arasında ganimetlerin taksimi noktasında ihtilaflar çıkması üzerine Yüce Allah, Enfâl suresi (8/1) “Ey Muhammed! Sana ganimetleri sorarlar, de ki: Ganimetler Allah’ın ve Peygamberindir ...” (DİB, 1973:176), ayeti ile aynı surenin kırk birinci ayetinde, “... bilin ki, ele geçirdiğiniz ganimetin

beşte biri Allah'ın, Peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır ...” (DİB, 1973:181), buyurmuştur. Böylelikle savaş ganimetlerinin taksimi ve sarf yerleri noktasında ihtilaf kalmamış, ganimetler de zekât gibi nass hükümleri çerçevesinde taksim ve sarf edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde elde edilen ganimetlerin beşte biri; Peygambere, yakın akrabalarına, yetimlere, düşkünlere ve yolculara verilmek üzere ayrıldıktan sonra, kalan beşte dördü savaşa katılan gazilere dağıtılmıştır (Mâverdî, 2020:264).

Fey tabirinin tarifi ve mahiyeti noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebu Yusuf (1973:56)'a göre fey, gayrimüslimlerin arazi ve mahsulleri üzerinden alınan bir vergidir. Mâverdî (2020:242)'ye göre ise fey, “savaş, baskın ve ölüm olmaksızın anlaşma yoluyla elde edilen mallar veya bizzat gayrimüslimler tarafından kendi istekleri doğrultusunda verdikleri haraç toprakları veya gayrimüslim tüccarlardan alınan gümrük vergisi veya cizye vergisidir.”

5 İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ VE VERGİ YAPISI

Türk tarihinde kurulan devletler içerisinde, hâkim olduğu topraklar, tabiiyetine aldığı farklı millet ve devletler açısından beş büyük devlet öne çıkmaktadır. Bu devletler; “Büyük Hun Devleti, Göktürk Devleti, Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'dir.” İslam tarihi açısından bakıldığında aynı şartlar altında öne çıkan devletler; “Emevi Devleti, Abbasi Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'dir.” Türklerin İslam dini ile şereflenmesinden sonra, Selçuklular döneminde ortaya çıkan Türk-İslam sentezi sayesinde iki medeniyet kaynaşmış ve Türkler İslam'ın koruyuculuğunu üstlenmiştir (Özer, 2012:44-45). Türk-İslam sentezi bir anda gerçekleşmemiş ve dönemler itibari ile gelişerek varlığını sürdürmüştür.

5.1 Türk-İslam Vergi Anlayışının Oluşma Safhaları

İslamiyet öncesi kurulan Türk devletleri birbirlerinin küllerinden yeniden doğmuş, aynı sistem ve töre üzerine yeni Türk devletleri inşa edilmiştir. İlk Türk-İslam devletlerinde de durum benzer şekildedir. Eski Türk devlet geleneğini terk etmemiş olan ilk Türk-İslam devletleri, birbirlerinin devlet teşkilatlarını örnek almış ve uygulamıştır. Bu çerçevede ana yurttan kurulan Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve akabinde Osmanlı Devleti Türk-İslam devlet geleneğinin önemli temsilcileri olmuştur. Karahanlı ile başlayan Selçuklular ile olgunlaşan Türk-İslam devlet sistemi Osmanlı Devleti ile üç kıtaya hükmeden bir teşkilat halini almıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatları ve vergi uygulamaları ilk Türk-İslam devletlerinde uygulanan sistemler ile büyük benzerlikler göstermektedir (Güvemli, 2000:61).

Türk-İslam devletlerinin mali yapıları ve buna bağlı gelişen vergi anlayışı, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerinin yanı sıra Cengiz Devleti'nden ve Cengiz Han'ın halefleri sayılan ve İslam dinini kabul eden İlhanlı Devleti'nden de izler taşır. Hatırlanacağı üzere Cengiz Han'ın devlet teşkilatı Uygur Devleti'nden izler taşımaktadır ki eski Türk devlet teşkilatı Moğol Devleti'ni büyük oranda etkilemiştir. Moğolların devamı olarak İslam topraklarına hâkim olan İlhanlı Devleti, İslam dinini kabul ettikten sonra mali sistemlerinde köklü değişiklikler yapmıştır. Cengiz Han yasaları üzerine kurulu olan Türk-Moğol devlet yapısı, İslam devlet anlayışı ile birleşmiş ve Türk-Moğol-İslam şeklinde iç içe girmiş bir devlet ve mali sistem haline gelmiştir (Özyetgin, 2004:27).

Uzunçarşılı (1978:67)'ya göre Büyük Selçuklu Devleti vergi teşkilatını ve vergileme anlayışını eski Türk devletlerinin yanı sıra Samani, Gazneli ve Abbasilerden almıştır. İlhanlı Devleti de Büyük Selçuklulardan almış olduğu telakkilere, dönemindeki şartlara göre ilave ve güncellemeler yaparak maliye hususunda mükemmel bir teşkilat oluşturmuştur. İlhanlı Devleti, sınırlarını Anadolu'ya kadar genişletince Anadolu Selçuklu Devleti'ni himayesine almış ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin mali teşkilat ve uygulamalarına

büyük oranda tesir etmiştir.

Osmanlı devlet yapısı ve anlayışının ise Osmanlı tarihi gibi kapsadığı dönem itibari ile tek başına değerlendirilmesi mümkün değildir. Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu'ya yerleşen Müslüman Türklerin devlet ve iktisat anlayışlarını, örf ve adetlerini, içtimai yapılarını kendilerine destur edinmiş bir devlettir. Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'ni müteakip başlayan Beylikler döneminde kurulan beylikler de dâhil olmak üzere kendinden önce kurulmuş Türk ve Türk-İslam devletlerinin özelliklerini bünyesinde toplayan bir devlet olarak tarihteki yerini almıştır. Kazıcı (2010:270-272)'ya göre Osmanlı Devleti, kendinden önceki kurulmuş Türk ve Türk-İslam devletlerinin teşkilat ve vergi yapılarını örnek almış, onların uyguladığı vergi muafiyetlerini bile aynen tatbik etmiştir. Osmanlı Devleti uzun yıllar tatbik ettiği vergi uygulamalarını zamana ve fethettiği bölgelere uygun olarak revize etmiş, örnek aldığı devletlerde şayet keyfi uygulamalara dayalı olarak konulan vergi veya tebaaya ağır yükler getiren uygulamalar var ise bunları ortadan kaldırmayı da ihmal etmemiştir. Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerde uygulanan vergi sistemlerini de bir anda kaldırmamış, yerli halkın düzene ayak uydurması adına belli bir müddet eski sistemlerini devam ettirmiştir.

5.2 İlk Türk-İslam Devletlerinde İslam Vergi Hukukunun Tatbiki

İlk Müslüman Türk devletleri, eski Türk geleneğinden gelen vergilerle birlikte İslam vergi hukukunu tam manasıyla hayata geçirmiş ve bu şekilde Türk-İslam vergi anlayışı ortaya çıkmıştır. İslam vergi hukukunda düzenlenen vergiler zirai mahsul ve toprak üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk Türk-İslam devletlerinde de bu anlayış devam etmiş, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu dönemlerinde devletin toplam vergi gelirleri arasında toprağa dayalı vergiler, toplam vergilerin yaklaşık yarısını teşkil etmiştir (Turan, 1999:342). Bu dönemde sanatkârlar ve tüccarlardan zekât vergisi tahsil edilmiş, gümrük ve pazar vergileri toplanmış,

gayrimüslimlerden cizye vergisi alınmıştır. İlk Türk-İslam devletlerinde vergi gelirlerinin asıl kaynağı, toprak üzerinden alınan haraç vergileri olmuş, ticaret üzerinden alınan vergiler ise bu vergileri takip etmiştir (Çiçek, 2002:349).

Bahaddin Ögel (2001) eserinde, eski Türk devletlerinde uygulanan birçok vergi ve vergi teriminin Türk-İslam devletlerinde de uygulandığını, özellikle Osmanlı vergi sisteminde eski Türk vergi geleneğinden gelen vergilerin olduğunu belirterek bu vergilerden bazılarının isimlerini bildirmiş, ancak vergilerin mahiyeti ve özelliklerinden bahsetmemiştir. Ögel'e göre eski Türklerden Osmanlılara geçen vergi ve vergi terimleri; "tamga vergisi, domuz vergisi, kab vergisi, kurut vergisi, başık vergisi, hanlık vergisi, teşik vergisidir. Arazi vergisi olarak kalan-kalançı, at vergisi olarak koluş, hayvan vergisi olarak kobçır, köle vergisi olarak bert, su vergisi olarak çıyım, kan ödeneği olarak diyet vergisi, mahsül vergisi olarak tüşük-tüşüm-yuluğ birim, onda bir alınan öşür vergisi ve üzüm bağı vergisi olarak salık söz konusudur. Vergi terimleri yerine kullanılan tabirler olarak; vergi terimi mahiyetinde tirik/derik tabiri, angarya yükümlülüğü tabiri için rapçat, vergi faizi manasında tüşük tabiri, normal vergi manasında alım/alış biriş tabiri" eski Türklerden Osmanlı vergi sistemine geçen terimler olarak sayılmıştır (Ögel, 2001:653-654).

Büyük Selçuklu Devleti ve akabinde uzantıları olan Anadolu Selçuklu ve Kirman Selçuklu devletlerinde İslam vergi hukuku benimsenmiş ve uygulanmıştır. İslam vergi hukukunda düzenlenen vergiler bu devletlerde farklı isimler adı altında alınmış olsa da özü itibari ile İslam dininin esaslarına sadık kalınmış, aynı zamanda eski Türk geleneğinden gelen uygulamalar kısmen devam ettirilmiştir. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi gümrük vergisi uygulamalarında kendisini göstermektedir. İslam vergi hukukunda düzenlenen gümrük vergileri, tebaanın veya harbilerin İslam ülkesine getirdikleri veya götürdükleri malların kıymeti üzerinden Müslüman veya gayrimüslim olmalarına göre değişen oranlarda tahsil edilen bir vergidir. Harbi devletlerin tebaasından onda bir oranında tahsil edilen bu vergi yalnızca ithalat veya ihracat amaçlı

ülke sınırlarına giriş çıkışlarda tahsil edilmiştir ki Hz. Peygamber döneminde İslam devletinde iç gümrük vergileri kaldırılmıştır. Eski Türk devletlerinde ise hem iç hem de dış gümrük vergisi uygulamasının yanı sıra koruma ve geçit vergileri adı altında gümrük vergisine ek olarak alınan vergiler, Büyük Hun Devleti'nden itibaren uygulanan bir yöntem olmuştur. İlk Türk İslam devletlerinde de bu uygulamalar geçerliliğini korumuştur. Öyle ki Karahanlı ve Selçuklular döneminde ülke sınırlarına giriş-çıkışlarda gümrük vergisi alındığı gibi, ülke içerisinde ticari bir malın yer değiştirmesinde de iç gümrük vergisi uygulaması eski Türk devletlerinde olduğu gibi devam etmiştir. İslam vergi hukuku ile bir diğer farklılık ise gayrimüslim tüccarlara yapılan vergi indirimleri olmuştur. Selçuklular döneminde ticaretin artırılması hedeflendiğinden İslam vergi hukukuna göre yabancı tüccarlardan alınması gereken yüzde on gümrük vergisi yüzde iki/üç oranında uygulanmıştır. Selçuklu döneminde ve akabinde Osmanlı döneminde uygulanan bu vergiler tüm ülkeye has bir durum olmamış zamana, bölgeye ve eyaletlere göre değişiklik göstermiş, güncellenmiş veya ayrı bir düzenleme yapılabilmektedir (Atan, 1990:106-108).

Ticaretin vergi gelirlerini artırdığının farkında olan Selçuklu Sultanı Melikşah, ülke sınırlarında gümrük ve alım-satım vergisini kaldırmış ve bölgedeki ticareti topraklarına çekmeyi başarmıştır. Selçuklular ticarete her daim önem vermiş, hangi dinden, hangi soydan, hangi devletten olursa olsun tüm tüccarların malı devlet güvencesine alınmış, tüccarlara can ve mal güvencesi verilerek bir nevi sigorta uygulanmıştır (Köymen, 1986:617-618). Türk-İslam vergi anlayışında yeni bir dönem başlatan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, fethedilen bölge halkından dini ayırım yapmadan bir ila üç yıl arasında değişen zaman aralıklarında vergi muafiyeti tanımış ve vergi almamıştır. Bu durum İslam vergi hukukuna aykırı olmakla birlikte hem İslamiyet'in yayılmasını hem de savaş esnasında harap olan şehirlerin yeniden eski ihtişamına kavuşmasına imkân tanımıştır (Turan, 1999:342; Çiçek, 2002:347; Tabakoğlu, 2018:230-131).

İlhanlı Devleti Türk-Moğol-İslam devlet anlayışına sahip bir devlet modelidir ki Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerini devlet ve vergi anlayışı noktasında etkilemiştir. Togan (1981)'a göre İlhanlı Devleti İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam vergi hukukunu benimsemiş olmasına rağmen eski Türk devlet geleneğinden gelen üç umumi vergiyi uygulamadan kaldırmamıştır. Osmanlı vesikalarında İlhanlılardan sonra on beşinci yüzyıla kadar Anadolu'da uygulandığı anlaşılmış olan bu vergiler şunlardır (Togan, 1981:302-306):

- Tamga vergisi; tüccarlardan ve pazara getirilen mallardan alınan bir vergidir. Dinar değeri üzerinden hesaplanan tamga vergisi, İlhanlıların ilk zamanlarında iki yüz kırkta bir, sonraları yüz yirmide bir şeklinde uygulanırken Timur döneminde bu vergi on dinarda yarım akçe olarak uygulanmıştır.
- Kalan vergisi; toprak üzerinden alınan, mükellefi çiftçi olan bir vergidir. Hasat edilen mahsulün onda biri aynı olarak tahsil edilmiştir.
- Kopçur vergisi; iki şekilde uygulanan bir vergidir. Doğu Anadolu bölgesinde "koyun hakkı" olarak da adlandırılan bu verginin ilk şekli konar-göçer/atlı-göçebe olarak yaşayan halktan, hayvanları üzerinden tarh edilen ve her yüz koyundan bir koyun olarak tahsil edilen vergidir. Kopçur ayrıca, konar-göçer yaşayan halktan nüfus başına yedi dinar olmak üzere tahsil edilen bir baş vergisi olarak da toplanmış ve takip eden dönemlerde de yoksullardan bir, zenginlerden ise zenginlik derecesine göre beş yüz dinara kadar tahsil edilmiştir.

Selçuklular döneminde eski Türk devletlerinde olduğu gibi halk güçlü bir devletin güçlü bir hazine ile olacağı düşüncesine haizdir ve vergilerini ödemekte gayret gösterip fedakârlıktan kaçınmamıştır. Kirman Selçuklularında hâkim olan bu düşünce ile sıkıntısız işleyen bir maliye teşkilatı oluşturulmuştur. Vergiler; tür, tutar ve tahsil zamanı önceden belirlenen bu sistemde güç kullanılmadan karşılıklı uyum içerisinde toplanabilmektedir.

Selçukluların bu döneminde uygulanan haraç, kısım, merafık, avarız ve öşür vergileri hakkında tarh, tahakkuk, tahsil ve mükellefiyet işlemleri açısından yeterli bilgi olmamakla birlikte bu vergiler hakkında temel bilgiler şu şekilde izah edilebilir (Güvemli, 2000:62-358-359):

- Merafık vergisi; sözlük manası kazanç anlamına gelen merafık, Abbasilerden Selçuklulara geçen bir vergidir. İslam dini ile birlikte Selçuklularda uygulanmış olan merafık vergisi, şehirlerde zenginlerden alınan bir tür zorunlu yardımdır. Esasında bu vergi, şüpheli olarak kazanç elde ederek servet sahibi olanlardan tahsil edilmiş, zamanla idari yönden sıkıntılara neden olduğu için kaldırılmıştır.
- Kısım vergisi; bu dönemde uygulanan olağanüstü bir vergi olmakla birlikte kaynaklarda vergiye sık rastlanılmamaktadır. Bu yönü ile az başvurulmuş bir vergi türü olduğu söylenebilir.
- Haraç vergisi; Kirman Selçuklularında tahsil edilen bir arazi vergisi olmakla birlikte İslam hukukunda düzenlenmiş haraç vergisinden farklıdır. Belirli bir bölgede yaşayan nüfusun bölgedeki arazilere oranlanması sonucu tarh edilen bir vergi olması münasebetiyle eski Roma⁹ döneminde uygulanan haraç vergisine benzemektedir.
- Avarız vergileri; savaş zamanında olağanüstü hallerde başvurulmuş bir gelir kaynağı olmuştur. İlk Türk-İslam devletlerinde uygulandığı gibi Osmanlı vergi sisteminde de kullanılan bir vergidir.
- Öşür vergisi; Kirman Selçuklularında ülkeye mal getiren tüccarlardan sınırlarda onda bir oranında tahsil edilen bir gümrük vergisi olarak uygulanmıştır. İslam vergi hukukunda genellikle Müslüman çiftçilerden tahsil edilen mahsul vergisi olan öşür, bu dönemde bir gümrük vergisi

9 Roma döneminde temel vergi olarak tahsil edilen haraç (tributum) vergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Tuğcu, 1972:24; Eskicioğlu, 1996:42-47; Tuğ; 1984:5-7; Güvemli, 2000:56).

olarak kullanılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu'ya hâkim kolu olan Anadolu Selçuklu Devleti 1243 yılında İlhanlı Devleti'nin himayesine girmiş, vergi düzeni bakımından İlhanlıların direktiflerine göre hareket etmiştir. Selçukluların bu dönemi ile ilgili siyasi olarak birçok bilgi ve belge olmasına karşın mali sistemleri açısından yeterli bilgi yoktur. Atan (1990)'a göre Anadolu Selçuklu vergi sistemi hakkında yeterli bilgi olmamasının nedeni hâkimiyet bölgelerinde tek bir vergi düzeni uygulanmamasındandır (Atan, 1990:105-107).

Anadolu Selçuklu Devleti'nde İslam vergi hukuku tatbik edilmekle birlikte haricen uygulanan bazı vergiler de vardır. Bu vergilere örnek olarak; “servet ve kazanç üzerinden alınan tübek vergisi, ordunun ihtiyaçları için alınan nalbaha vergisi, mesken ve binalar üzerinden alınan melibam vergisi, ekin mahsülü üzerinden alınan mali berzek vergisi, tarımsal üretimden alınan beryaz vergisi” verilebilir. Anadolu'nun ticaret yolları üzerinde bulunmasından mütevellit Anadolu Selçuklularında, kara yolu geçişlerinde gümrük vergisi olarak “bac vergisi”, transit geçişlerde “bac-ı büyürz”, deniz yollarında yapılan ticarete ise “liman vergisi” tahsil edilen vergilerdendir. Gümrük vergilerinin oranı devletin kuruluş yıllarında yüzde yirmi oranında tahsil edilmesine rağmen sonraları yüzde üçe kadar düşürülmüş ve ticaret desteklenmiştir. Ticaret üzerinden alınan gümrük vergilerine ek olarak kervan yollarının güvenliği ve bakımı ile kervansarayların hizmetleri için “koruma vergisi ve geçit vergisi” gibi eski Türk geleneğinden gelen ek vergiler de alınmıştır (Güvemli, 2000:63,377-378).

6 SONUÇ

İslam dini ile müşerref olan Türkler izledikleri iktisat politikalarında da eski Türk devlet geleneğinden izler taşımaktadır. Türk-İslam devletleri yönettiği halkı din, dil, soy ve medeniyet fark etmeksizin bir kabul etmiş, eski Türk devletlerinde olduğu gibi tüm

tebaayı iktisadi refaha ulaştırmayı kendilerine görev addetmişlerdir. Öyle ki “vur, al, dağıt” anlayışı “sağ elinle gaza edip kılıç sallarken, sol elinle mal dağıt” (Çiçek, 2002:346) anlayışı ile geçerliliğini korumuştur. Eski Türk devletlerinde hâkim olan düşmanla savaşıarak elde edilen ganimetlerin halkın refahı için dağıtılması anlayışı ilk Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir.

Eski Türklerde vergi gücün, devlette söz sahibi olmanın ve bir devlete sahip olabilmenin simgesi olmuş, eski Türkler vergi vermeyi devletlerine bir can borcu olarak görmüşlerdir. Türk-İslam devletlerinde de bu durumun halk arasında kısmen devam ettiği söylenebilir ki bu durumun örnekleri tarihi kayıtlarda sabittir. Osmanlı Devleti’nin temellerinin atıldığı Ertuğrul Gazi dönemi, Anadolu’nun İlhanlı Devleti tarafından hüküm altına alındığı dönemdir. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti ve mahiyetindeki beylikler İlhanlı Devleti’ne vergi vermişlerdir. Bu devrelerin birinde Anadolu’da kıtlık baş göstermiş ve İlhanlılar o seneyi kapsayan vergileri affetmiştir. Tuğcu (1972:66-67)’nin aktardığına göre Ertuğrul Gazi bu durumu kabullenmemiş ve reddetmiştir. Ertuğrul Bey, egemen devletin bu muafiyetini bir çeşit “acizlik ve küçük görme” saymış, Kayı boyunun hala güçlü durumda olduğunu göstermek adına kıtlığa bağlı olarak yaşanan büyük sıkıntılara rağmen her yıl olduğu gibi o yıl da vergisini ödemiştir. Bu durumuna verilebilecek diğer bir örnek ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk yıllarında yaşanmıştır. Osmanlı döneminde uygulanan ve nispeten ağır bir oranda tahsil edilen aşar vergisi cumhuriyetin ilk yıllarında kaldırılmıştır. Tuğcu (1972:66-67)’nin aktardığına göre vergi anlayışı noktasında hala aynı anlayışa sahip olan halk, kaldırılmış olmasına rağmen yıllar boyunca harmanları ölçüp öşür ayırmış, gün batımına kadar tahsildarları beklemiş, gelen olmayınca da ambarlarda stoklamıştır. Milattan önceki devirlerde oluşan, iki bin yıl sonra dahi devam eden bu vergi anlayışı çerçevesinde Türk milleti, devletine ödediği vergiyi bir vergi olarak değil elde ettiği mahsulünden/kazancından devletine verdiği bir pay, bir hak olarak görmüştür.

Sonuç olarak, Türk-İslam devletlerinde vergi anlayışı ve yapısı

İslam vergi hukukundan hat safhada etkilenmiş, İslam vergi hukuku Müslüman Türk devletlerinde aynen uygulamaya konulmuştur. Ancak İslam vergi hukukunda düzenlenen vergilere ek olarak ilk Türk-İslam devletlerinde, eski Türk devletlerinden gelen bazı vergilerin de uygulandığı görülmüştür. Bu çerçevede, milattan önceki devirlerde oluşan Türk vergi geleneği, Türk-İslam devletlerinde de uygulama alanı bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Aghnides, N. P. (2003). *İslâm'ın Mâlî Hükümleri* (Çev: S. Armağan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Akgündüz, A. (1990). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Aktan, Ç. C., Dileyici, D. ve Saraç, Ö. (2002). *Vergi Zulüm ve İsyan*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Arat, R. R. (2002). Eski Türk Hukuk Vesikaları. İçinde H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Edt.), *Türkler*, II. Cilt (ss. 907-928). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Atan, T. (1990). *Türk Gümrük Tarihi Başlangıcından Osmanlı Devletine Kadar*, I. Cilt. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1969). *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, IV. Cilt. İstanbul: Bilmen Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları. *Türkiyat Mecmuası*, (4), 1-44.
- Çiçek, K. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi. İçinde H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Edt.), *Türkler*, V. Cilt (ss. 339-351). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Demir, H. İ. (2018). Türk Vergi Kültürüne Etkisi Açısından Türk Vergi Uygulamaları Tarihine Kısa Bir Bakış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18), 64-92.
- DİB (1973). Diyanet İşleri Başkanlığı *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ebu Yusuf (1973). *Kitabü'l-Haraç* (Çev: A. Özek). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Eskicioğlu, O. (1996). İslam Hukukunda Vergiler Yahya B. Adem ve Kitabü'l Haracı'ı. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Giray, F. (2014). *Maliye Tarihi*. Bursa: Ekin Yayın Evi.
- Gökbunar, R., Alçin Şahintürk, D., Akyol, Ö. ve Tunçay, B. (2016). Türk Maliye Tarihinde İlk Dönemlerde Vergi Anlayışı. İçinde A. R. Gökbunar ve A. Uğur (Edt.), *Sümerlerden Türkiye Cumhuriyeti'ne Maliye Tarihi* (ss. 41-55). İstanbul: Beta Yayınları.
- Güvemli, O. (2000). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar*, I. Cilt. İstanbul: İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası Yayınları.

- Hamidullah, M. (1965). *İslâma Giriş* (Çev: K. Kuşçu). İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- Hamidullah, M. (1969). *Modern İktisat ve İslam* (Çev: S. Tuğ ve Y. Z. Kavakçı). İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Hamidullah, M. (1981). *İslam Müesseselerine Giriş* (Çev: İ. S. Sırma). İstanbul: Düşünce Yayınları.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İzgi, Ö. (1981). Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler. *IX. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt (ss. 579-587). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2010). *İslam Kültürü ve Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Köymen, M. A. (1986). Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası. *Belleten*, L(198), 613-620.
- Mâverdi, H. H. (2020). *El-Ahkâmü's Sultaniye: İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku* (Çev: A. Şafak). Ankara: Bedir Yayınevi.
- Niyazi, M. (1999). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B. (2001). Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Özrenk Matbaa.
- Özafşar, M. E. (2014) (Edt.), *Hadislerle İslam 2*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Özer, A. (2012). Türk Anayasa Hukuku Türklerin Devlet Anlayışı ve Anayasal Yapılanma. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Özmen, İ. (2016). Tarihsel Olarak Vergi Gelirlerinin Belirleyicileri Ve Brıc-T Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. Doktora Tezi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: Kozan Matbaacılık.
- Siddikî, S. A. (1972). *İslam Devletinde Mali Yapı* (Çev: R. Özdenören). İstanbul: Fikir Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş: I. Cilt En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tuğ, S. (1984). *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

- Tuğcu, M. (1972). *Vergi ve Evrimi*. Ankara: Öksüz Yayınları-Fon Matbaası.
- Turan, O. (1999). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1978). Osmanlı Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı İç Hazinesi. *Belleten*, XLII(165), 67-93.
- Yavuz, Y. V. (1983). *İslam'da Zekât Müessesesi*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Yeniçeri, C. (1980). *İslam İktisadının Esasları*. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Yurtseven, A. (2019). İslam'ın İlk Döneminde Vergi Uygulamalarının Topluma Yansıması. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8(1), 65-96.